

EL TIRANT LO BLANCH A ITÀLIA.
«IN SPAGNA É RIPUTATO COME QUI IL
DECAMERONE DI GIOVANNI BOCCACCIO»¹

L'Emperador, colpit per la pèrdua irreparable de Tirant, «squinçà's la imperial sobrevesta e, devallant de la imperial cadira»,² planyia llargament. Pel que ara ens fa al cas, ens interessa aquest desig: «e viva per sempre del strenu Tirant la glòria y la fama!» Un desig que benauradament s'ha acomplert. El *Tirant lo Blanch* ens ha pervingut per la seua vàlua literària. I així ho mostren les traduccions de què va ser objecte al llarg dels segles XVI XVII i XVIII. Ara com ara ens sembla especialment valuosa la traducció italiana de Lelio Manfredi, apareguda a Venècia el 1538, i després reimpressa —també a la Sereníssima— el 1566 i el 1611. Representa, al llarg dels tres tiratges, la mostra, causa i conseqüència alhora, de la per-

1. Aquesta comunicació és un dels resultats de la meua estada, per gràcia d'una Beca d'Investigació de la Comunitat de les Universitats de la Mediterrània (CUM[-UNESCO]) i durant un quadrimestre (octubre-desembre de 1990), a la Universitat de Roma «La Sapienza» i a la Biblioteca Apostolica Vaticana. Hi vaig ser *presso* del Dr. Giuseppe Tavani, al qual agraeisc la seua amabilitat, les facilitats i atencions que en tot moment em va dispensar. Així mateix, faig públic el meu agraïment més sincer a aqueixa magna institució cultural vaticana, en la qual tot van ser facilitats per a desenvolupar la meua recerca.

2. JOANOT MARTORELL (& MARTÍ JOAN DE GALBA), *Tirant lo Blanch*, 2 A a cura d'ALBERT G. HAUF & VICENT J. ESCARTÍ (València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1990), c. CCCCLXXI, pàg. 897.

vivència del *Tirant lo Blanc* a aquelles terres. Itàlia, la Itàlia dels segles XVI, XVII, XVIII i XIX, allà on tantes riqueses, poders i belleses convergien.³

Martí de Riquer, en la seua fins ara última «aproximació»,⁴ ens diu que el *Tirant lo Blanch* «fou llegit amb entusiasme a la lluïda i literària cort dels marquesos de Màntua», que «tingué un cert èxit, car fou reimpressa a Venècia el 1566 i el 1611».⁵ Finalment, clou: «Veiem, doncs, que el *Tirant lo Blanc* fruï d'un cert prestigi a la Itàlia del segle XVI.»⁶ Creiem que no sols es tractava d'un cert prestigi...⁷

No errava gaire Josep Ribelles Comín quan, en la portada de la seua

3. Veg. MARIA LUISA INDINI & VINCENZO MINERVINI, *Il Viaggio di Tirante. Fortuna e infortuni di un romanzo cavalleresco*, «Studi Catalani e provenzali 88 [Romanica-Vulgaria. Quaderni 12]» (L'Aquila, Japadre editore, 1990), pàgs. 5-66 i la bibliografia a la qual remet; i tampoc no us deixeu JOANOT MARTORELL, *Tirante il Bianco*, a cura d'ANNAMARIA ANNICCHIARICO et alii i introducció de GIUSEPPE SANSONE (Roma, La Tipografia, 1984). A més, sobre la interessant figura de Lelio Manfredi i la seua praxi de traductor, veg. GIUSEPPE E. SANSONE, *Lelio Manfredi traductor dels versos del «Tirant lo Blanch»*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», 1 (*Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, 1) (1980), 221-233; i *Càrcer d'Amor, Carcer d'Amore. Due traduzioni della 'novela' di Diego de San Pedro*, a cura de VINCENZO MINERVINI & MARIA LUISA INDINI (Fasano, 1986).

4. *Aproximació al Tirant lo Blanch* (Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1991), pàg. 248.

5. *Ibid.*, pàg. 249.

6. *Ibid.*, pàg. 250.

7. Ho veurem així si atenem als cercles en els quals es llegia el *Tirant*, qui i per què el volia traduir, qui ho va fer, qui el va imprimir i qui ho va pagar, a qui anava dedicat i per què i, finalment, què se'n va dir i qui ho va dir. Ara com ara, ens centrarem en aquestes dues últimes qüestions, ateses les limitacions d'espai a les quals s'ha de subjectar aquesta comunicació. Pel que fa a les altres, aportem dades noves en la nostra comunicació al IV Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Universitat de Lisboa, l'1 al 5 d'octubre de 1991): *Èxit, ficció i ofici del Tirant lo Blanch a Itàlia*, *Actas do IV Congresso da Associação Hispanica da Literatura Medieval*, (Lisboa, ed. Cosmos, en premsa).

benemèrita i tan encomiable obra,⁸ afirmava amb to greu i de màxima, que «La Bibliografía es para la Literatura lo que ésta para la lengua de un pueblo». Ribelles Comín mateix, en l'entrada «Martorell (Don Pedro Juan) y Juan de Galba (Don Martín)»,⁹ dedica no poques pàgines a la fama i fortuna —diguem-ne— exterior del *Tirant*.¹⁰ Però de segur serà l'obra del canonge Antoni Bastero i Lledó, *La Crusca*,¹¹ la que ens marcarà la pauta de les consideracions sobre el *Tirant lo Blanch* i de la imatge que aleshores se'n devien fer. Així, en la *Tavola dell'Abreviature*,¹² trobem l'entrada «Gio. Mart., e G. Mart.» i segueix: «Il Cavalier Giovanni, o Giovannotto Martorelli, detto Mossen Joanot Martorell, Cavaller. Il suo eloquentissimo libro intitolato Tirant lo Blanc (Tirante il Bianco) che incominciò di scrivere, o comporre à 2. di gennaio 1460., come dice nella dedicatoria. stampato in Valenza del 1490. in foglio, del quale se ne

8. *Bibliografía de la lengua valenciana o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores de los libros, folletos, obras dramáticas, periódicos...* (València, el autor, 1920).

9. *Ibid.*, pàgs. 392b-435a.

10. *Ibid.*, pàg. 430.

11. *La Crusca provenzale, ovvero, le voci, frasi, forme e maniere di dire, che la ... lingua toscana ha presso dalla provenzale; arricchite, e illustrate, e difese con motivi, con autorità e con esempj...*, 1 (Roma, stamperia di Antonio de' Rossi, 1724). Per raons en les quals no cal insistir, ens referirem a aquesta obra com *La Crusca*. L'impressionant JEAN-CHARLES BRUNET, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres, contenant I. Un nouveau dictionnaire bibliographique... 2°. Une table en forme de catalogue raisonné* (París, Brunet/Leblanc, 1810), ens diu que l'obra de Bastero tenia un preu estimat entre els 15 i els 24 francs i era «peu commun». De fet només se'n va publicar el primer volum, tal i com podreu llegir en una anotació de mitjan segle XIX en la portada de la relligadura en pell del volum de *La Crusca* del fons Ferraioli de la Biblioteca Apostolica Vaticana. Aquesta anotació diu que Bastero devia ser pobre i no degué poder fer traure el segon volum de *La Crusca*. Una altra anotació, feta per la mateixa mà, ens diu que aquest és un «libro rarissimo/ Comprai questo esemplare in una vendita a Bordeaux»; en la pàg. 3, a mitjan pàgina, també escrit de la mateixa mà i fent línies lleugerament ascendents, llegim: «ex libris Notarii Jacobi/ Dominici Barberis Racconsciensis».

12. *La Crusca*, pàg. 108ab.

conserva un'esemplare nella libreria della Sapienza, o dello Studio di Roma. se ne citano i Capitoli. Avverto che non avendo potuto l'Autore finire del tuto detto libro, per essere uscito di vita nel tempo, che lo componera, benchè no gli mancasse da fare, che la quarta, ed ultima parte; lo terminò poi il Cavalier Martin Giovanni de Gualba, sicome questi lasciò scritto sul fine della medesima Opera, onde sotto lo stesso nome del Martorelli, va compreso, ed allegato per li capitoli il supplimenti, o il fine del Gualba, senza farne specificazione. Questo libro, per quel che appartiene a purità, ed eloquenza de lingua, debbe avvere il primo luogo tra i nostri Prosatori, nè piu, ne meno, come il Decamerone fra i Toscani».

Tot seguit hi ha una anotació al marge que, amb lletra no molt lligidora, ens diu: «Di questo libro Tirante il Bianco qui se ne trova/ in Roma una edizione di Venezia per Pietro/ da nicolini [sic] da Sabbio, e Federico Torresano/ d'Asola, 1438 [sic]. in numero nella Biblioteca del marchese Alessandro Capponi =>. Efectivament. Si consultem el catàleg de la libreria Capponi, comprovarem que hi havia un exemplar d'aquesta edició. En l'entrada «[Martorelli Giovanni]»: ¹³ «Tirante il Bianco, opera intorno all'ufficio della cavalleria, tradotta dalla lingua Spagnuola nell'Italiana de Lelio Manfredi. Venezia per Pietro de' Niccolini da Sabbio, a spese di Federico Torresano d'Asola 1538. in 4°».

Aquest *Catalogo* es fa ressò del Bastero, i en consagra l'apreciació sobre el *Tirant*: «Antonio Bastero nella Crusca Provenzale pag. 108. nota, che quest'opera fù composta fino alla terza parte dal Cavalier Giovanni, o Giovannotto Martorelli, e cominciò a comporla l'an. 1460, ma che fù terminata dal' Cavalier Martingiovanni di Gualba, e fù stampata in Valenza nel 1490. in foglio: e che in Ispagna è in tanta riputazione, quanta

13. ALESSANDRO GREGORIO CAPPONI (marchese), *Catalogo della libreria Capponi o sia de' libri italiani del fù marchese Alessandro Gregorio Capponi, Patrizio Romano, e Furiere Maggiore Pontificio, con Annotazioni in diversi luoghi, e coll'Appendice de' libri latini, delle miscellanee, e dei manoscritti in fine*, a cura del Reverend P. LUIGI NICCOLÒ RIDOLFI Maestro del S. Palazzo (Roma, Appresso il Bernabò e Lazzanni, 1747), pàg. 248. Segons aquest mateix *Catalogo*, l'ingent fons Capponi també comptava amb *La Crusca* de Bastero (pàg. 50), i amb la *Carcer d'Amore*, també traduïda per Lelio Manfredi (pàg. 242).

altre de *Decamerone* del Boccaccio. Vedi il Crescimbeni al Tom. I. pag. 330.»¹⁴

Per fer-nos una idea de la importància i vàlua dels fons d'aquesta *libreria* i del que significava que el *Tirante il Bianco* en formàs part, convé que remarquem quins eren els criteris que guiaven el marquès en l'adquisició i lectura dels llibres.¹⁵ El marquès Alessandro Gregorio Capponi, que ben bé podia ser un paradigma de noble i il·lustrat bibliòfil, volia «far acquisto di libri de' nostri Scrittori Toscani, ed Italiani, ma de' più scelti, e de' più rari; a questi soli restringendosi principalmente le sue idee, e, com'ei solea dire sovente, ai migliori e più celebrati Autori, alle migliori loro Opere, e allo migliori loro e migliore più singolari edizioni [...] si può dire con verità, fino alla sua morte, non tralasciò alcuna cura, e diligenza, usò ogni industria per fare novi acquisti, e per arricchire di nuovi tesori la sua libreria.»

I no només perquè volgués lliurar-se amb llarguesa a despeses tan *llüidores* com podien ser les llibresques... Entenia de veres de llibres, tant pel valor objectiu i artístic com per l'interès literari que tenien. Així va regir la seua bibliofília fins que «negli ultimi anni di sua vita fosse travagliato da una abituale indisposizione, proceduta da una specie di Apoplegia, sul principio dell'anno 1741. sopravvetugalli.»¹⁶ Però no millorava i «il povero Marchese da un nuovo e violento attacco di Apoplegia, benche in pieni sentimenti fino all'estremo, munito de' sacramenti, rese l'anima a Dio il giorno XXX. di settembre dell'anno passato MDCCXLVI.»¹⁷ El marquès era nat a Roma el 1683 i formava part del poderós i riquíssim llinatge dels Capponi, originaris de Florència i estesos per Roma i Lió de França.

En l'exemplar del *Tirante il Bianco* de 1538 que forma part del fons

14. Es refereix a GIOVANNI MARIO CRESCIMBENI, *L'istoria della volgare poesia. Scritta de... Detto tra gli Arcadi Alferibeo Caro Custode d'Arcadia. All'Altezza serenissima di Ferdinando, Gran Principe di Toscana* (Roma, Per il Chabas, 1698). Per la nostra banda, us proposem que també veg. *ibid.*, pàgs. 316-317.

15. *Catalogo...*, pàgs. v-vi.

16. *Ibid.*, pàg. vii.

17. *Ibid.*, pàg. viii.

Capponi de la Biblioteca Apostolica Vaticana, en la cara interna de la portada, ens trobem una altra anotació a ploma de la mateixa mà que s'havia interessat per la notícia del *Tirant* que donava Bastero. Aquesta anotació, a més, ens remet a *La Crusca*¹⁸ i en reproduïx la valoració: «D. Antonio Bastero, nella Crusca Provenzale/ stampata in Roma per Antonio de Rossi 1724: fol-/ ápagine 108= dice che *questo* libro Tirante il Bianco/ fú composto fino alla 3ª parte dal Caualliere Giovanni/ o Giovannotto martor elli [sic] dettomossén Joanot/ martorell Cavaller qualle principiò à comporre [sic] a/ C a. d. Gennaco 1460 - e lo terminò [sic] poi il Caualiere/ martin Giovanni de Gualba; e che fú stampato/ in valenza [sic] il 1490. infol. *Quello* si trova nella libreria della Sapienza, ed in Spagna é ripu-/ tato come qui il Decamerone di Giovanni Boccacci.» Tot seguit, el segell amb l'escut d'armes dels Capponi, la firma inconfusible d'Alessandro [Gregorio] Capponi i una data, 1711, de segur l'any en què el volum va passar a formar part de la seua *libreria*.

Uns cinquanta-un anys després del Crescimbeni i uns tres anys abans que no es confegís el *Catalogo* Capponi, es publicava la magna obra de Francesco Saverio Quadrio, *Della Storia e della ragione d'ogni poesia volumini quatro*.¹⁹ Obra amb vocació de globalització i no gaire pròdiga en les seues entrades, s'estén força amb el *Tirant*.²⁰ Parla de les parts de la seua *matèria* i de l'origen de *Tirant* mateix. Dóna notícia de l'edició italiana de 1538 i de les reimpressions de 1566 i de 1611; i abans ja s'havia referit a l'edició de «*Vagliadolid per Diego de Gumiel a 28 di Maggio del M.D.XI*, parimente in foglio, col seguente titolo, *Los Cinco/ Libros del esforçado y invencible Caualero de la Garrotera, el qual/ por su alta Caballeria alcanço a ser Principe, y Cesar del Imperio de/ Grecia*». Sembla que aleshores, per a Quadrio, el *Tirant* ja era un «famoso

18. El marquès Capponi també en tenia un exemplar. Veg. *supra* nota 13.

19. Bologna, F. Pisani, 1737-1744. Valga a remarcar que en aquesta obra també trobareu notícia del «Giovanni di Timoneda» (III, pàg. 371) i del «Jacopo Roggio (Jacme Roig)» (II, pàg. 145). JEAN-CHARLES BRUNET, *op. cit.*, II, pàg. 450b, dóna referència d'aquesta obra «recherché et peu commun» i que a més es venia a uns preus més aïnes respectables: «vend. 77 fr. Floncel; 45 fr. Villoison».

20. *Ibid.*, pàgs. 534-535.

romanzo». A més també fa seua l'opinió de Bastero «che in Ispagna è in tanta riputazione, quanta/ altrove il Decamerone dil Boccaccio.»

Les notícies italianes sobre el *Tirant* són més completes que no la que n'hi ha en l'extensa obra de Nicolás Antonio, la *Bibliotheca Hispana Vetus*:²¹ «A gravissimo theologo ab fabularum artificem stilum convertimus IOANNEM MARTORELL Valentini regni civem, cuius est liber aliorum huius commatis germanus: *Tirant lo Blanc* inscriptus, atque anno MCDLXXX. [sic] ut aiunt, Valentiae otiosorum consueto, fingit se hunc librum ex Angelica in Lusitanam, deinde è Lusitana quartam operis partem á Martorello intactam relictam, Martinum Ioannem de Galba equitem, infante Domina Elisabetha de Loris, simili interpretatione donasse».

La nota de peu de pàgina que correspon a aquesta referència ens diu que: «Apud Ximenum *Biblioth. Val. T.I* pàg. 12. *Petrus Ioannes Martorell*. Eius librum nusquam mihi, itidem ac Nostro, videre contigit; lepidum autem de eo iudicium vidèsis apud Michaellem Cervantem Saavedram *Quixot. Part. I. c. 6*. Praeter editionem autem *Lemosinam* Valentiae 1480. Laudatur *Hispanica* eius operis versio Vallisoletana 1511. fol. in novissima Londinensi Michaelis Cervantes Saavedrae (*Quixote*) operum editione 1781. 6. vol. 4. Tom. V. pag. XX. col. 2.»

Sí que s'hi refereix, però, Giulio Ferrario, el 1828, en la seua *Storia*.²² En part com ja havia fet Quadrio, Ferrario s'estén força sobre la mena de la *matèria* i de l'origen de *Tirant* mateix; i, primer que no res: «Questo famoso romanzo tenuto in Spagna/ in tanta considerazione, quanta in Italia il *De-I camerone...*» Devia conèixer força el *Tirant*. En la «Bibliografia de' Romanzi e Poemi d'Italia» amb què cloïa la seua obra,²³ ens diu que «Un

21. *Bibliotheca Hispana Vetus, sive hispani scriptores qui ab Octaviani Augusti Aevo ad annum Christi MD. floruerunt... curante* FRANCISCO PEREZIO BAYERO [Valentino], II (Madrid, Víuda i Hereus de Ioachimi Ibarrae Regii Quondam Typographi, 1788).

22. *Storia ed analisi degli antichi Romanzi di Cavalleri e dei poemi romanzeschi d'Italia con dissertazioni sull'origine, sugli'istituti, sulle cerimonie de' Cavalieri, sulle corti d'amore, su tornei, sulle giostre ed aventure de' Paladini, sull'invenzione e sull'uso degli stemmi ecc. con figure tratte dai monumenti d'arte*, III, pàg. 428.

23. *Ibid.*, vol. IV, pàgs. 266-267.

magnifico esemplare di questo libro (chiamato dal Renouard assai raro) [de l'edició de 1538] è da noi hoi posseduto».

També en posseïa «Un magnifico esemplare», el comte Gaetano Melzi. Ens ho diu en l'entrada 808, «TIRANTE IL BIANCO valerosissimo cavaliere...», de la seua selecta *Bibliografia dei Romanzi e Poemi Cavalereschi italiani*²⁴ o en la segona edició —molt més àmplia— d'aquesta obra.²⁵ No inclou cap afalac del *Tirant* encara que és simptomàtica la seua inclusió entre els «Romanzi spagnuoli» com ara la *Historia de' valorosi cavalieri Olivieri di Castiglia...*, *Historia di Don Uliante di Laura...*, *I Cavalieri Erranti...* i *Dell'ingegnoso Cittadino don Chisciotte della Mancia*;²⁶ com també és significatiu que, amb la descripció de les edicions —sobretot de la de 1538— i de la *matèria*, dedique al *Tirant* tant d'espai com a l'obra de Cervantes...

Tampoc no hi havia cap judici especialment efusiu sobre el *Tirant* en l'ampliació que, de la *Bibliografia* del comte Gaetano Melzi, va fer Paolo Antonio Tosi.²⁷ Tot i això, hi ha unes dades molt interessants sobre els preus que van assolir els exemplars del *Tirante il Bianco* de 1538: «Vend. fr. 24 Gaignat; fr. 36 Floncel; fr. 75 nel 1823; sterl. 12.12 Hibbert; sterl. 3 Heber; fr. 401 [!] libri nel 1847; esemp. machiato e coll'ultima carta rappezzata [una joia bibliòfila!] fr. 138 Costabili; fr. 430 [!] Solar, con legatura di Padeloup.» També eren valuosos els exemplars de les edicions de 1566 i de 1611:²⁸ «Fu ristampato *In Vinegia, Dom. Farri*, 1566, 3 vol. in 8. *Venezia, Spineda*, 1611, 3 vol. in 8. Queste il Brunet le valuta da 24 a 56 fr.»

24. Milà, 1829.

25. Milà, Paolo Antonio Tosi, 1838², pàgs. 352-353.

26. Aquestes obres ocupen, respectivament, les entrades 809-813 de la *Bibliografia* de MELZI.

27. *Bibliografia dei Romanzi de Cavalleria in versi e in prosa italiani. Opera pubblicata nel 1829 de Gaetano Melzi, conte, rifatta nella edizione del 1838 da P. A. Tosi ed ora dal medesimo riformata ed ampliata con appendice di varietà bibliografiche* (Milà, G. Baelli e C., Editori, 1865³), pàgs. 284-285.

28. *Ibid.*, pàg. 285.

Jean-Charles Brunet²⁹ registra l'edició valenciana de 1490 i en diu «Édition excessivement rare». I es refereix a l'aleshores exemplar de La Sapienza i al de la Biblioteca de la Universitat de València. A més, dona unes dades força interessants i significatives sobre el valor d'aquesta primera edició: «Le seul exemplaire de ce livre précieux qui ait, depuis bien longtemps, passé dans le commerce, avait été acquis au prix de 300 guinées [!], par le célèbre bibliophile Rich. Heber, à la vente duquel il ne fut plus vendu que 105 liv.» Brunet també registra l'edició barcelonina de 1497, que «n'est guère moins rare que la précédente: 72 fr. Paris de Meyzieu; 17 liv. 17 sh. Crofts.»³⁰ I també l'edició vallisoletana de 1511, «laquelle est d'une grande rareté: 36 fr. Gaignat.»³¹ I la Veneciana de 1538. Insisteix en la raresa d'aquesta edició. Aquesta vegada l'entrada del *Tirante* de 1538 és molt àmplia i reporta noves dades sobre vendes del *Tirante* de 1538, en les quals el preu va arribar als 135 francs francesos per un exemplar.³²

Les impressions venecianes i, sobretot, la de 1538 mereixen un estudi més detallat, junció d'història-teoria de la literatura i bibliofília. Creiem que podem fer-nos una idea de la consideració del *Tirant lo Blanc* a terres italianes i que no va gaudir sols d'un cert prestigi, sinó d'un prestigi cert.

VICENT MARTINES

29. *Manuel du librairie et de l'amateur de livres, contenant 1.º Un nouveau dictionnaire bibliographique... 2.º Une table en forme de catalogue raisonné...*, V, 1 (París, Didot Frères, Fils et Cie, Imprimeurs de l'Institut, 1863⁵) [una cinquena «édition originale entièrement refondue et augmentée d'un tiers par l'auteur»], pàg. 864.

30. *Ibid.*, pàg. 865.

31. *Ibid.*, *loc. cit.* I ací mateix encara podem saber un detall bibliòfil cabdal sobre un exemplar d'aquesta edició tan rara: «L'exemplaire de lord Stuart de Rothes, vendu à Londres, en 1854, était incomplet de plusieurs feuillets.»

32. *Ibid.*, *loc. cit.*

